

Від «Сірої зони» до кольору сонця: помаранчева революція і демократичний перехід в Україні

Антоніна Колодій

Політичні події в Україні листопада-грудня викликають у дослідників надзвичайно великий інтерес, бо дають поживу для спростування або підтвердження певних, начебто вже усталених концепцій, для уточнення понять, розвінчання ілюзій. У цій статті розглядатимуться теоретичні питання, пов'язані з парадигмами змін. Йтиметься про те, як ми пояснюємо процес суспільних змін, зокрема й у посткомуністичних країнах, і як на спосіб та інструментарій цих пояснень може вплинути матеріал, що нам дала його помаранчева революція. Але насамперед – чи була революція? А якщо була, то яка саме?

Революційна та еволюційна парадигми змін

На тему «що це було?» вже маємо значну кількість публікацій. З урахуванням публіцистики – досить таки велику [1]. Більшість нашвидкуруч (бо ж – на злобу дня!) скомпонованих інтерпретацій подій листопада-грудня в Україні не містять жодної соціально-філософської основи, а без неї дуже важко пояснити такі складні, полісемантичні поняття, як «революція», «соціальна революція», «політична революція». [Є ще й підвиди: «ліберальна», «демократична», «оксамитова» (у тому числі й «помаранчева») революції.]

Зазвичай, усі вони розглядаються як синоніми і зіставляються з поняттям «еволюції» як антипода революційних змін. Втім, такий підхід не зовсім виправданий.

Революцію та еволюцію доречно протиставляти лише у тому разі, коли йдеться про широкі концептуальні схеми (уявлення, парадигми) того, як відбуваються суспільні зміни, під впливом яких чинників та в який спосіб відбувається формування соціальних інституцій. Революційна парадигма ґрунтується на підході, який один з найвідоміших представників лібертаризму Ф.А. Гайєк називає конструктивістським раціоналізмом [2, 7–8]. В його основі лежить припущення про можливість суспільного перевлаштування на основі людського задуму, проекту, згідно з яким може бути сконструйована соціальна дійсність. Якщо ж це перевлаштування люди намагатимуться здійснити на «розчищеному» від залишків старого устрою ґрунті, відносно швидко і з залученням широких народних мас, то ми дістанемо те, що упродовж двох останніх століть називали соціальною революцією. Її можна коротко визначити як *кардинальну і відносно швидко заміну соціальних інституцій, завдяки чому суспільна система переходить у нову якість*. Революційна парадигма домінувала упродовж останніх двох століть

в суспільній науці і суспільній свідомості, відтісняючи на узбіччя та поглинаючи старішу (про це пише Ф. Гайєк) і, можливо, переконливішу еволюційну парадигму, філософським підґрунтям якої є еволюційний або критичний раціоналізм.

У нинішніх умовах еволюціоністи – це насамперед консерватори та лібертаристи, які підкреслюють, що впорядкованість суспільного життя була наслідком не лише, і навіть не переважно свідомої діяльності людей. В основному суспільні інституції формувалися спонтанно, шляхом пристосування практик до потреб людей та обставин, у яких вони змушені були діяти. Вони були наслідком «процесу, в якому практики, які раніше приймалися з іншою метою або навіть чисто випадково, зберігалися, оскільки забезпечували превалювання групи, в якій вони з'являлися, над іншими» [2, 8]. Таким чином відбувалася еволюція на основі культурного відбору.

Гайєк не заперечує значення свідомого втручання людей у творення суспільних форм, але лише у певному обсязі, до тих пір, доки люди діють у межах відомого і здатні передбачити результати своєї діяльності. Розумним і могутнім засобом досягнення передбачуваних суспільних цілей Ф. Гайєк називає організацію – «систематичну впорядкованість для певної мети» [2, 44]. Прикладом організації може бути уряд, який, за його словами, завжди є реалізацією інтелектуальної задуми людей. І «якщо ми, – стверджує вчений, – зможемо надати йому форму, в якій він забезпечує сприятливу основу для вільного розвитку суспільства, не даючи нікому влади контролювати цей розвиток в деталях, ми цілком можемо сподіватися, що побачимо продовження розвитку цивілізації» [2, 357].

Курсивом виділене твердження, яке, як нам видається, можна було б з успі-

хом застосувати до визначення цілей помаранчевої революції. *Створити* уряд, який у свою чергу *створив би* умови для вільного розвитку усього суспільства й окремої людини – хіба не в цьому полягала головна – *позитивна* – мета тих людей, які стояли на Майдані? Хоча, звичайно, не тільки. Бо була ще й *негативна* мета: усунути перешкоди для розв'язання цього завдання у вигляді старого режиму, який заважав вільному розвитку як усього суспільства, так і окремої особистості; режим, який, відживши свій час (конституційно визначений термін президентства в 10 років), не хотів уступати дороги. Ось тут маємо знову повернутися до наших теоретичних міркувань.

Якби не ця перешкода, тобто, якби старий режим не упирався, використовуючи незаконні методи свого самозбереження, а діяв конституційно, то в Україні у листопаді 2004 р. шляхом виборів до влади прийшла б нова команда, яка запровадила б фактично ті ж самі зміни, які вона збирається запроваджувати й після помаранчевої революції. Однак про жодну революцію не йшлося б, а йшлося б про звичайні реформи, спрямовані на поглиблення тих процесів, які розпочалися ще на початку 1990-х років, але гальмувалися владною елітою. Оскільки ж стара владна еліта поводи́ла себе інакше, показавши своє посткомуністичне авторитарне єство, владу довелося відбирати в неї примусово (хоча й без застосування фізичного насильства), за участю небаченої раніше маси народу, з величезною напруженою силою. Народ і його лідери пішли на ризик, виявили готовність іти на жертви, бо вірили у те, що з приходом нових людей до влади постане інший політичний порядок: *нові* люди проведуть *іншу* політику *іншими* засобами, інакше кажучи, що відбудеться зміна політичного режиму. І саме в цьому – у приму-

совому відбиранні влади за участю народу і в зміні режиму (введенні нових правил політичної діяльності) полягала революційність тих подій. У принципі, цього достатньо, щоб назвати ті події революцією. Хоч потрібно уточнити, в даному разі йдеться не про ту широку соціальну революцію, яка претендує замінити всі соціальні інституції і вибудувати ідеальний суспільний порядок за певним проектом, а про *революцію політичну – кардинальну і відносно швидко зміну одного політичного режиму іншим*.

Якби йшлося просто про уряд, владну команду (як це намагається стверджувати Л. Кравчук), якби їх заміна відбувалась законодавчо встановленими у даному суспільстві методами, то це безперечно не була б революція. Політична революція передбачає хоч і не обов'язково насильницьке (із застосуванням фізичного насильства і збройної боротьби), але обов'язково *примусове, за участю широких верств народу повалення (недемократичного)* не просто уряду, а режиму; прихід до влади не просто опозиції, а опозиції, яка за попереднього режиму була контр-елітою, тобто прагнула до змін самих засад політичного життя.

Будь-яка політична революція завжди є актом свідомої дії і спрямована на творення уряду, здатного змінити політичний режим. Як вид інноваційної діяльності вона є антонімом не еволюції, яка відбувається спонтанно, а іншого виду свідомої інноваційної діяльності, здійснюваного відповідно до певного проекту – реформ. У цьому ж ряді стоїть і поняття переходу, про яке йтиметься далі і яке займає проміжне становище між революцією і реформою. Тому недоречно ставити запитання про те, були події на Майдані Незалежності революцією чи еволюцією. Еволюція не вимірюється проміжками в 17 днів, і на-

віть у 17 років. Тільки у соціально-філософських міркуваннях про парадигми суспільних змін можна зіставляти революцію з еволюцією, маючи на увазі різні шляхи та способи соціальних змін. У цьому зіставленні революції матимуть вигляд таких собі вузликів, що позначають точки стрибкоподібного розвитку, які зустрічаються на довгому, неперервному шляху спонтанного розвитку – еволюції; вони є моментами біфуркації, спробами свідомого вибору з-поміж альтернатив суспільного розвитку, підвищеної активності і появи нової якості, що відбуваються – оскільки мова йде про політичні революції – за певним, наперед складеним проектом. Спонтанною може бути участь мас, початок революції, але оскільки уряди – результат свідомої творчості, то їх успішне завершення не може не бути свідомою діяльністю.

Суперечка про те, чи була це революція, чи технологія, беззмістовна, бо революцій без технологій не буває. Будь-яка революція, якою хтось керував (а некерований протест можна назвати бунтом, заворушеннями, але не революцією), обов'язково використовує технології. Згадаймо, яку велику питому вагу в спадщині Леніна займають питання стратегії і тактики, а що ж це таке, як не технології. Інша річ, коли під технологіями мають на увазі маніпулювання свідомістю мас таким чином, щоб вони поводити себе всупереч своїм власним інтересам, маючи спотворену інформацію або не маючи інформації взагалі щодо намірів тих, хто хоче використати технології на догоду приватним або корпоративним інтересам, поводити себе несвідомо. Другий тип технологій широко застосовували якраз представники правлячих угруповань. (Про свою непоінформованість заявляли, зокрема, прибулі до Києва посланці Януковича, які, зорієнтувавшись у ситуації, часто

втрачали бажання брати участь у будь-яких акціях, спрямованих проти учасників Майдану. Брудні технології, засновані на обмані, зловживаннях і порушенні законів, провалилися з тріском вдруге (перший раз у 2002 р.), бо український народ дозрів, прозрів і зумів відокремити зерно від полови. Отже, не всі технології мають успіх у народу... Технології Москви не спрацювали, а технології «Пори» чи «Сили народу» спрацювали, бо у другому випадку відбулося успішне поєднання технологій з «людським чинником», керівництва, організації, з самоорганізацією, яка, як зазначає О. Романчук, «виникає на перетині властивостей системи та її оточення», по-особливому виявляючи «внутрішні тенденції, котрі протистоять зовнішнім керуванням (впливам) і взаємодіють з ними» [3]. Внаслідок такої взаємодії й відбулася Революція у її найпозитивнішому сенсі. Технології в її перебігу скоріше супроводжували засновані на народній волі акції, аніж були їх причиною.

Декілька слів про біфуркацію. У буквальному значенні (від *лат.* bifurkus – роздвоєний) цей термін означає роздвоєння на дві течії. Стосовно суспільства його інколи трактують буквально: як наявність певних точок, моментів історичного розвитку, в яких існує можливість вибору альтернативних шляхів розвитку. Наприклад, в історії українського переходу, на думку О. Романчука, було, скажімо, декілька таких точок. Одна з них – березень 1992-го, коли «Рух мав вибір – підтримати пропозицію першого Президента Леоніда Кравчука і стати правлячою партією або ж перетворитися на одну з багатьох «диванних партій». На жаль, ця велелюдна громадська організація обрала другий шлях, що мало вкрай негативні наслідки для України» [3]. Однак є й інші трактування біфуркацій – не просто як

розгалуження, що уможливорює вибір, або так, або інакше, але як наявність певних спалахів, якісних стрибків, які вплетені в довготривалі процеси еволюції (як живих істот, так і суспільних процесів) і забезпечують їх видовісну [4]. На одному з круглих столів, проведених українськими синергетиками напередодні виборів 2004 р., мовилося, що біфуркація – це «історичне розгалуження, короточасний момент особливої системної пластичності, коли слабкими, але точними «впливами-уколами» можна досягнути масштабних наслідків» (виділено нами. – А.К.) [5].

2. Типи революцій. Українська помаранчева революція в серії оксамитових революцій ХХ ст.

Упродовж XVIII–XIX ст. революційна парадигма була пов'язана з уявленнями про революції як події, спрямовані на тотальний переустрій суспільства. Це так звані «великі» або «ідеологічні» революції. І хоч практика доводила, що їх наслідки практично ніколи не узгоджувались із сподіваннями, і хоч англійський політичний діяч і мислитель Едмунд Берк на прикладі Французької революції розтлумачив, що претензії радикальних революціонерів не можуть здійснитися за означенням, концепція «соціальної революції», здатної ошчасливити людство новим, справедливим і гармонійним суспільним ладом, продовжувала панувати в умах великої частини людства. У 1917 р. більшовицький переворот в Росії приніс «не лише комуністичне керівництво величезній відсталій країні, приреченій віднині будувати альтернативне капіталістичному суспільству, а ще й уряд, дисциплінований міжнародний рух і... ціле покоління революціонерів, відданих візії світової революції під прапором Жовтня і з штаб-квартирою в Москві» [6, 72]. Наслідком було те, що майже ціле ХХ ст. пройшло в страхі

перед загрозою світової пролетарської революції або в сподіваннях на неї. Ця марксистська обіцянка спричинилася до деякого добра (змусила капіталістів мобілізувати свої зусилля для порятунку ліберальних режимів), але й до великого зла – її прямим наслідком, в одному випадку, і опосередкованим, а в іншому – безпосереднім, було утвердження двох типів тоталітарних режимів та їх криваве зіткнення у Другій світовій війні.

Революційна парадигма не занепадала і після того, як привид марксистської світової революції остаточно розвіявся. Проте в останній чверті ХХ ст. вона набула нового значення. Революційні дії і революційні слова, що стали знову популярними у Центральній та Східній Європі і на теренах колишнього СРСР (навіть Михайло Горбачов говорив про «революційну перебудову»), позначали вже дещо інші суспільні феномени. Революції цього періоду, як влучно зауважив Е. Гобсбаум, «мали дві характерні риси: атрофію усталеної революційної традиції й відродження мас» [6, 412]. Масові політичні акції, спрямовані проти авторитарних і тоталітарних правителів, були названі «оксамитовими», тобто м'якими, ненасильницькими, безкровними революціями. Вони «не скидали самі по собі режимів та й не могли їх скидати. Їх можна навіть було зупинити примусом і кулями, от як зупинено масову мобілізацію за демократію в Китаї, у 1989, на площі Тянаньмень у Пекіні» [6, 412]. Однак вони доводили втрату недемократичними режимами легітимності. І цього, дивним чином, в низці випадків вистачало, щоб авторитарні правителі здавалися, відкриваючи шлях ліберально-демократичним змінам.

Про такі революції американський політолог Б. Акерман пише, що вони стали «набагато ближчими до Філадельфії, ніж можна було сподіватися в пері-

од холодної війни» (у Філадельфії, як відомо, приймалася Американська конституція, що підвела ризику під ліберальною революцією в північно-американських штатах). Уперше, каже Акерман, Захід почав дивитися на Схід, не боячись, а, навпаки, чекаючи новин про тамтешні революції [7, 203]. Але чи були події, пов'язані з падінням комуністичних режимів, власне революціями?

Є думка, що ні (хоч відразу зауважимо, з нею зовсім не обов'язково погоджуватись). Французький публіцист і політолог Ж.-Ф. Ревель, відштовхуючись від традиційного уявлення лівих політиків про революцію як засіб «знищити й відбудувати [суспільство] одним зусиллям знизу догори» згідно з певним проектом [8, 65], називає його обманом і перешкодою для поширення та зміцнення демократії. А тому, вживання поняття революції стосовно змін, спрямованих на утвердження демократії, на його думку, є недоречним. Визнаючи, що можливі й інші інтерпретації революції [«Зрештою, – пише Ревель, – кожен має право називати «революційним» просто все те, що є новим» [8, 73]], він усе ж таки, закликає відкинути сподівання на революції і повернутись до «автентичної демократичної традиції» – поступового творення політичних інституцій. Події у Центральносхідній Європі, щоб «не наплутати», він радить називати «визвольними контрреволюційними війнами», оскільки вони не пропонують «досі не випробуваних рішень», а повертають суспільства «якраз до тієї миті, що безпосередньо передувала їхньому входженню у тоталітарний тунель» [8, 72]. На думку Ревеля, не можна будь-яке повалення режиму вважати революцією, а також уточнює, що в даному разі йдеться про прогресивних контрреволюціонерів.

Не вдаючись у детальний аналіз усіх аргументів Ревеля і в формулювання

усіх можливих контраргументів, зауважимо, що введення понять «прогресу» і «мети» в означення самої революції як явища, а не лише її характеру, навряд чи додає ясності щодо цих понять. Скоріше, навпаки. Адже дуже прогресивна українська соціалістка Н. Вітренко може уявляти собі прогрес дещо інакше, ніж пан Ревель. Та й у політології вже утвердилось уявлення про соціальну революцію як всеохопне руйнування старого і творення нового суспільного ладу поряд з уявленням про політичну революцію як радикальну зміну політичного режиму за участю мас – без визначення його прогресивності (Іранська революція 1979 р.).

Водночас, на основі визначення мети тих чи інших революцій (у тому числі й масових політичних акцій, спрямованих на повалення тоталітарних режимів) та з урахуванням цінностей, що їх сповідують революціонери, доцільно розрізняти типи революцій, а на цій основі – визначати своє ставлення до них. Тоді ми, очевидно, зможемо домовитись, без «скасування права на революцію», що не в наших силах, можемо висловлюватись на підтримку тих революцій, які відповідають нашим цінностям, та застерігати ті, які їх заперечують.

Такий підхід бачимо у працях Х. Арндт та її послідовника Б. Акермана, які обґрунтовують «справжність» доволі поміркованих і обмежених політичною сферою ліберальних революцій. Головна мета цих революцій – свобода, а не рівність, залучення людей до колективної політичної творчості, а не радикалізм змін. Революції, згідно з концепцією Арндт – це події, що є втіленням фундаментальної потенційної здатності людини творити політичні зміни. А їх успіх вимірюється тим, наскільки вони створюють «інституційну базу для постійної активної участі громадян у вільній дорадчій діяльності, яка стано-

вить справжнє (автентичне) людське співіснування» [8].

Соціальні революції, пише Акерман, мають на меті прихід до влади нових класів (кланів, рас, будь-яких інших соціальних груп). Вони зазвичай закінчуються невдачею, бо зраджують ідеалам свободи заради рівності. Політичні ж (ліберальні) революції акцентують увагу на політичній свідомості учасників революції, їх залученні до колективної політичної творчості. «При цьому політичному підході вирішальне значення має *міра, до якої революція спонукає великі маси людей вкладати свою енергію і самосвідомість у колективний процес політичного переоблаштування (redefinition)*» (курсив наш – А.К.) [7, 203]. «Якщо велика кількість людей з глибокою серйозністю беруться за здійснення революційної політики, – зазначає Акерман, – то така трансформація політичної свідомості є виразною ознакою революційної дійсності, незалежно від здатності політичної системи трансформувати той чи інший вид соціальних відносин» [7, 203].

Наголошуючи на значенні змін у свідомості людей та на їх участі в колективній політичній творчості, Акерман водночас дає обмежене (на протигагу всеохопному) визначення революції: «*Революцією називаємо увінчаний успіхом зусилля, оперті на колективну і свідому мобілізацію, метою яких є зміна існуючих принципів і практик, що стосуються основної сфери життя*». (виділення наше. – А.К.) [9]. Недоречно, вважає Акерман, наполягати, щоб революцією називались лише ті події, які ведуть «до абсолютної зміни існуючих засад. Це була б умова, нереальна для виконання. І хоч це буде скидатися на надмірну риторичку, але ніколи не було й не буде жодної «тотальної» революції, яка стосувалася б одразу всіх без винятку ділянок життя. Ліберальні

революціонери особливо підкреслюють необхідність основоположного обмеження амбіцій до змін» [9].

Звернімо увагу на те, наскільки влучно такий підхід до розуміння суті і призначення революції характеризує українську помаранчеву революцію. Адже багато учасників і коментаторів помаранчевої революції підкреслювали, що вона без сумніву була революцією саме тому, що забезпечила грандіозний зсув у свідомості людей, зробивши кожного з них громадянами, а усіх разом – нацією. «Помаранчеву» революцію творили мільйони українців, а не купка заколотників, як це було в Петрограді у жовтні 1917 р.. «Помаранчева» революція – це насамперед переворот у суспільній свідомості, закономірна реакція громадян України на цинічні утиски людської моралі, гідності примітивними й брутальними політиканами, це була реакція громадян, які усвідомили, що саме народ є джерелом влади», – зазначає А. Романчук [3].

Помаранчева революція чудово вписується в контекст інших оксамитових революцій кінця ХХ – початку ХХІ ст., початок яким було покладено Португальською «революцією гвоздик» у 1974 р. Потім була Чехословацька «оксамитова революція» (1989 р.); також – Естонська «співоча революція» та інші.

Їх змістом було:

- безкровне повалення «зігнилого» тоталітарного/авторитарного режиму;
- застосування протестних акцій у вигляді масових (до 0,5 млн і більше) учасників мітингів і загальних страйків;
- прихід до влади нової еліти (що була контр-елітою в часи комуністичного чи авторитарного режиму), яка діє на підставі закону й започатковує чи поглиблює суспільні реформи.

В кожному разі, революція – короткочасний акт. Її завершення – перебрання влади демократично налаштованою

елітою. Немає жодного сенсу ототожнювати політичну революцію з усім процесом наступного реформування суспільства, якщо тільки не ставати на позицію «соціальної революції», у якій, як співалося в пісні, є початок, але немає кінця. Суспільні зміни описуються й іншими концептами. О. Мотиль вибудовує матрицю, на якій показує, що залежно від тривалості та глибини змін, вони можуть бути охарактеризовані такими поняттями: реформа – стабільність; радикальна реформа («революція згорі») – перехід; революція – трансформація – еволюція [10, 30–31]. Усі ці поняття можуть (і повинні) застосовуватись до характеристики більш тривалого і масштабного процесу минулих і майбутніх перетворень в Україні. Називати цей процес, як це пропонує, наприклад, С. Грабовський, «новітньою українською революцією» [11] можна хіба що в непряму, переносному значенні. Інакше – зникає будь-яка різниця між видами перемін, на означення яких придумані перелічені вище терміни. Якщо ж їх поглинає «революція», то вона сама втрачає специфіку як суспільний феномен, перестає бути революцією.

Тільки в межах традиційного для ХІХ – першої пол. ХХ ст. розуміння суті революції як соціальної правильним є твердження, що «успішна революція, тобто докорінна зміна соціально-економічної, політичної і культурної сфер суспільного життя, дуже рідко відбувається за короткий проміжок часу» [11]. Проте з урахуванням досвіду усього двадцятого століття і його осмислення немарксистськими філософами доводиться констатувати, що соціальна революція не те що рідко, а ніколи не відбувається за короткий проміжок часу. Більше того, вона, як показують у своїй праці найвідоміші фахівці з теорії революцій, у принципі не може бути успішною, бо ставить завдання раціонального кон-

струювання суспільних відносин, що взагалі перебувають поза можливостями людського осмислення. Внаслідок цього претензії на всеохопні зміни на практиці завжди обертались або ошуканством, або поразкою, або тим і іншим одночасно. Інакше кажучи, глумачення революції як глобального переоблаштування усіх сфер суспільного життя довело свою неспроможність. Тому є сенс говорити тільки про політичну революцію, яка завершується здобуттям влади новою елітою, що й було зроблено під час помаранчевої революції. Маємо змиритися з тим, що революція тільки започатковує соціальні зміни, які справді можуть розтягнутися на дуже тривалий період. І хоч вони можуть бути дуже важливі для суспільства та вимагатимуть великих зусиль правителів і народу, усе ж таки вони перебуватимуть за межами періоду революції. Твердження, що помаранчева «революція залишилася незавершеною» [11], під цим кутом зору не витримує критики: усі революції – незавершені. Вони лише започатковують ті зміни, які пізніше будуть здійснюватися в суспільстві. Революції створюють для них сприятливі політичні умови – у вигляді усунення від влади ретроградів та приходу до влади революціонерів. Під цим словом у даному контексті маю на увазі усіх тих, хто виступав проти старих порядків, і заради цього взяв участь у поваленні попереднього режиму.

Усе, що має статися після революції – притягнення до відповідальності винних у зловживаннях і фальсифікаціях під час виборів, подолання корупції, підвищення рівня життя простого народу – не посиплеться на суспільство, немов манна небесна. Воно може появитися лише як результат взаємодії влади і народу, як результат подальшої вмільої (інакше не буде успіху) організаторської роботи і протидії тим силам, які

відступили, але ніде з суспільства не поділися. Воно може постати лише як наслідок інституціалізації можливостей колективного творення політики через осередки громадянського суспільства і представницької демократії, невтомної праці усього суспільства, яке не має права стати в позу: ми привели вас до влади, а тепер подивимося... У такому разі ми матимемо рух не у бік європейської ліберальної демократії, а латиноамериканської делегативної демократії, на зміну якій неминуче приходять нові диктатури. «Ліберально налаштовані громадяни, – вважає Акерман, – які серйозно задумуються над необхідністю усунення... структурної несправедливості, лише тоді досягнуть успіху, коли погодяться на політичну мобілізацію тривалістю в ціле покоління, метою якої буде забезпечення нових умов старту» [9]. Але нові форми мобілізації та зміни, що мають стати її наслідком, в умовах сучасної України описуються парадигмою переходу – сукупності радикальних реформ, що охоплюють доволі тривалий проміжок часу [див. 10, 31].

Транзитологічна парадигма змін або революція як «вирішальний момент» демократичного переходу

У межах транзитології демократичний перехід визначають як процес політичних і суспільних змін, який перебуває між революцією і реформою. Він включає в себе і революційні, і еволюційні моменти. Революційне в ньому те, що у процесі змін відбувається злам старих і створення нових суспільних, передусім політичних інституцій. Від реформи ж у ньому є те, що інституційний злам і творення нових інституцій відбувається при збереженні правової неперервності: певний час до прийняття нових конституцій діють підправлені старі, законодавча база оновлюється поступово тощо.

Різною мірою, але в кожній країні як на початку, так і в процесі перетворень перехід неминуче пов'язаний з відступами й наступами, з революційними діями і компромісами. З чим він не пов'язаний, так це із зламом правових основ попереднього ладу (повною відмовою від них) і зі знищенням старих еліт, а здійснює трансформацію того й іншого тією мірою, якою вони піддаються трансформації, і з їх заміною тією мірою, яка виявляється необхідною. Отже, за умов переходу немає того повного розриву з минулим, що його дає класична революція. Це стосується усіх поставторитарних та посттоталітарних країн. Тому перехід тлумачать як особливий вид суспільної трансформації із загальною *визначеними цілями* (рух до ринку й демократії), однак з *непевними наслідками*.

Якщо якась країна обрала демократичний напрям розвитку, заявила про свій вибір, і розпочала рух в обраному напрямі, це ще не означає, що за певний час вона обов'язково опиниться в точці Х, яку можемо назвати стійкою, утвердженою, консолідованою демократією. Значна кількість країн справді приходять до демократії – інакше не можна було б помітити тих «хвиль демократизації» С. Гантігтона [див. 12], які вже стали прописною істиною підручників з політології. Кожна така хвиля завершується прирощенням певної кількості демократичних режимів, «припливи» в ній переважають над «відпливами».

Водночас, демократія закріплюється не в усіх країнах, що розпочинають перехід. Деякі з них стикаються з нездоланними економічними, культурними й іншими труднощами та перешкодами і збиваються на шлях авторитаризму – у новій чи старій формі. Ще інші країни ніби загрузають у стані перехідної невизначеності, не рухаючись ні вбік посилення демократії, ні в бік диктату-

ри. Якщо це продовжується тривалий час, то, на думку багатьох вчених, стає недоречним говорити про «перехід», адже відсутня трансформація режиму. Скоріше мова йде про певний тип усталеного режиму, який можна назвати «напівавторитарним», «псевдodemократичним», «гібридним», «змішаним».

Останній випадок («загрузання») став об'єктом концептуалізації американського дослідника, віце-президента Фонду Карнегі за мирний розвиток у Вашингтоні Т. Каротерса. Він закликає відмовитись від транзитологічної парадигми, оскільки за його словами, більшість перехідних суспільств особливих успіхів у трансформації своїх режимів в напрямі демократії не досягли, а тому їх доцільно вважати такими, що стабільно не є ні демократіями, ні автократіями, а перебувають у своєрідній «Сірій зоні» [13, 9].

Ідея про те, що деякі не зовсім демократичні режими не варто розглядати як перехідні, не нова. Вперше її висловив у 1986 р. Г. О'Доннел у статті «Делегативна демократія», де запропонував вважати країни, населення яких зводить демократію до голосування і не бере участі в інших формах громадського й політичного життя, не перехідними, а особливими усталеними режимами під назвою «делегативної демократії» [див. 14]. Однак Каротерс розглядає цю та інші подібні концепції як намагання застосувати транзитологічну парадигму до неподходящих випадків. Причому, пропонуючи їй альтернативу, Т. Каротерс, на відміну від О'Доннела, застосовує її до надзвичайно широкого кола – близько 80 – найрізноманітніших країн з усіх континентів, у тому числі й до України.

До подібного погляду на перехідні суспільства схилявся і український політолог В. Полохало, який від 1994 р. стверджував, що найадекватнішою характеристикою України могло би бути

поняття неототалітаризму. Покликаючись на наявність типових рис у розвитку більшості пострадянських суспільств, таких, як домінування номенклатурно-корпоративних кланів, неспроможність суспільств примусити уряди бути відповідальними перед громадянами, гарантувати права і свободи особи, В. Полохало вважав за неможливе погодитися, що «ми й досі маємо справу з так званим перехідним періодом, – невиразним за змістом і непередбачуваним за політичними наслідками?» [15]. Щоправда в статті на цю тему, опублікованій уже під час президентської виборчої кампанії 2004 р., він поміняв термінологію. Якщо раніше йшлося про трансформацію комуністичного тоталітаризму в неототалітаризм, то тепер в обох випадках (і стосовно комуністичного минулого, і стосовно періоду президенства Л. Кучми) застосовується поняття авторитаризму [16].

Відповідно до концепції «Сірої зони», правда в редакції не Т. Каротерса, а іншої дослідниці з тієї самої наукової установи – директора Фонду Карнегі М. Оттавей, В. Полохало відносить Україну не до перехідних, а до напівавторитарних режимів, стверджуючи, що якщо виключити три балтійські держави, які відразу взяли курс на Європу і демократію, то «шлях решти дванадцяти колишніх радянських республік, пройдений ними за 13 років, – це шлях по колу авторитаризму, який лише видозмінював і вдосконалював свої форми, але аж ніяк не змінював при цьому свою сутність». Україна, Грузія, Азербайджан, Вірменія та Молдова, як стверджують п. Оттавей та п. Полохало, – це не молоді демократії у процесі становлення, а «альтернативи демократії, що свідомо впроваджуються». «Лідери напівавторитарних режимів, – пише В. Полохало, – свідомо обрали шлях обмеженої трансформації, що більше відповідає їхнім

інтересам, і в той же час вирішили зберегти видимість демократії, не піддаючи себе політичним ризикам» [16].

Як нам видається, в позиції Полохала є принаймні дві переваги у порівнянні з концепцією «Сірої зони» як альтернативи демократії. По-перше, він вказує на те, хто не хоче демократії у названих країнах: її не хочуть правлячі еліти та їхні лідери. Отже, напрошується висновок, що в країнах, де існують демократичні контр-еліти, може зберігатися можливість виходу з «Сірої зони». І цей висновок В. Полохало таки робить, поділяючи напівавторитарні режими на дві групи: ті, які *можуть зазнавати динамічних змін завдяки наявності передусім демократичної контр-еліти (як в Україні)*, і ті, які є зразком стійкого напівавторитаризму із «стабільним балансом політичних сил, що дає змогу тривалий час зберігати існуючу систему влади (як в Азербайджані)» [16]. Якби не попередження проти концепції демократичного переходу, то тут пан Полохало мав би зауважити, що він фактично зробив висновок, який повертає його міркування у сферу транзитологічної парадигми. Адже транзитологи твердять саме це: суспільства, в яких поряд з правлячою елітою (яка може «свідомо нав'язувати» авторитаризм) діє активна і доволі впливова опозиція, відкриваючи «можливості для позитивних змін», і є власне перехідними. Зокрема, таким суспільством, як показали подальші події, була і є Україна.

Автори, що використовували транзитологічну парадигму, завжди відзначали наявність непевних (невизначених) «перехідних» форм, суть яких полягає в тому, що у перспективі вони можуть перетворитися як у консолідовані демократичні системи, так і ту чи іншу форму диктаторських, автократичних, недемократичних режимів. Оскільки п. Каротерс також не заперечує такої

можливості, то виходить, що відмінність між концепцією переходу та концепцією «Сірої зони» полягає лише в оцінці «нормального», так би мовити, часового проміжку, за який та чи інша країна має сформувати усталений політичний режим. Очевидно, що прихильники концепції «Сірої зони» більш нетерплячі, ніж ті, хто віддає перевагу парадигмі переходу. Однак наскільки виправданою є ця нетерплячість? І чи допустимо в принципі, з точки зору наукового аналізу, так узагальнено, для всіх країн оптом ставити питання про кількість років, необхідних для завершення переходу?

Нагадаю, що про фази посткомуністичного переходу та їх можливі часові рамки найбільш чітко на початку 90-х років висловився З. Бжезинський. Але він визначав їх лише для одного типу переходу – посткомуністичного. Поділивши увесь перехід на три фази, З. Бжезинський визначав їх тривалість для різних країн у таких межах: I фаза – 1–5 років, II фаза – 3–10 років, III фаза – 5–15 років [17:7]. Тож, як бачимо, пройдений посткомуністичними країнами шлях ще не такий довгий, щоб, керуючись тільки часом їх перебування у стані перехідної невизначеності (а насправді – боротьби), списувати їх з рахунку як майбутні молоді демократії. Прогнозуючи розвиток певних груп країн, З. Бжезинський вказував також на чинники, які пришвидшують або сповільнюють перехід, а також ті, які можуть змінити співвідношення між країнами у майбутньому.

Нічого подібного немає в концепції «Сірої зони». Визнаючи дуже великі відмінності між суспільствами, що належать до «Сірої зони», Каротерс поділив їх на дві групи: *країни з синдромом «слабкого (feckless) плюралізму»*, до яких потрапляє Україна; та *країни з синдромом владного домінування*, серед

яких опиняється Росія. Однак у кожній групі – держави більш, менш і найменш економічно розвинені, з високим рівнем розвитку освіти й науки і такі, в яких переважає неписьменне населення; колишні колонії і стабільно незалежні країни та ін. Їх об'єднує лиш те, що на сьогоднішній день вони не змогли і навіть не прагнуть перейти до демократії [див. 13, 10–11].

Наголос на свідомому небажанні будувати демократичне суспільство є одним із ключових моментів цієї концепції. Але саме він, на наш погляд, не витримує критики. Що значить, що усі ці країни «свідомо» не хочуть рухатися шляхом демократії? Хто саме не хоче? Еліти, яких не може здолати нерозвинене громадянське суспільство, окремі диктатори, які можливо методами грубої сили утримують владу, чи суспільство в цілому? Для того, щоб відповідь на це питання була вірогідною, необхідно було б проаналізувати розстановку політичних сил у кожній країні, подивитися, чи є там опозиція, яку роль вона відіграє і до чого прагне, і вже з урахуванням цього класифікувати країни щодо перспективності чи неперспективності їхнього переходу на шлях демократичного розвитку – навіть якщо владна партія і перешкоджає такому рухові.

Оскільки в цьому питанні була зроблена велика помилка щодо України, немає впевненості, що й стосовно інших країн важливі чинники внутрішньополітичного життя не залишились поза увагою. Якщо говорити про людський потенціал України і передвиборчий розклад політичних сил у 2002 та 2004 рр., у тому числі й з погляду усвідомленого переходу до демократії, то побачимо, що у схемі Т. Каротерса серед країн «Сірої зони» вона опинилася явно «не в своїй компанії». Адже не можна ставити знак рівності між демократичним потенціалом України і потенціалом, скажімо,

Сьєрра-Леоне – крайньо бідної, з величезним коефіцієнтом соціальної нерівності, країни, 2/3 населення якої зайняте в секторі натурального сільського господарства, де після 10-літньої громадянської війни не вщухають заворушення на соціальній основі і де рівень письменності серед дорослого населення – 68%. А в інших країнах тієї ж групи він ще менший: у Болівії – 17%, Еквадорі – 10%. Усі вони, так само, як і одна з найвідсталіших колишніх колоній Португалії Гвінея-Бісау, зараховані до числа напівавторитарних систем із слабким плюралізмом. Важко знайти сенс у застосуванні однієї концепції чи парадигми, які штучно підводять під один знаменник такі різні країни.

Попри усі труднощі і зигзаги руху до ринку й демократії, пов'язані з незавершеністю завдань першої фази переходу (перебрання влади демократично налаштованими елітами), а також із глибокою економічною кризою, освічене населення України, оговтавшись від шокової терапії кравчуківського зразка і поступово виборсавшись із злиднів, уже в 2002 р. показало, що воно чудово розбирається, «хто є хто» в українській політиці і не дозволить маніпуляторам домогтися успіху за допомогою чорних піар-технологій. Російські радники СДПУ(о), так само, як і Пінчука з його проектами «Жінок за майбутнє» та «Озимого покоління», з тріском провалилися. Це нічого не навчило українських можновладців, але явно пішло на користь самому народові.

У контексті сказаного щонайменше дивним виглядає віднесення України до країн із синдромом «слабкого плюралізму». Адже все це відбувалося саме тоді, коли писалася стаття про «Сіру зону», і, між іншим, коли в аналізах Freedom House показники демократичності України поліпшилися, як зазначали О. Гарань і Р. Павленко, саме завдяки зрос-

танню ролі української опозиції, яка була відповідно оцінена [18]. Співвідношення сил між владною верхівкою та опозицією поділилося в Україні щонайменше у пропорції 50:50 (якщо врахувати інерційні можливості протизаконного використання владою «адміністративного ресурсу»; в іншому ж випадку співвідношення сил складалося на користь опозиції). Недобачання цих процесів рівнозначне ігноруванню фактів на догоду схемі.

Можна, напевне, погодитись із акцентуванням п. Каротерсом необхідності уважніше та реалістичніше оцінювати процеси в кожній із країн, які колись кимось були занесені до списку «перехідних»; мабуть треба визнати його рацію і в тому, що далеко не кожна молодда держава чи то в Африці, чи то на пострадянських теренах у перспективі стане ліберальною демократією. Однак цього не заперечує й транзитологічна парадигма. Окрім того, в її межах нагромаджено значний багаж аналізу специфіки країн і в глобальному, і в регіональному масштабі, а також у межах різних типів переходів і різних політичних культур.

Якщо взяти до уваги посткомуністичні країни – від Польщі до Туркменістану, – то Північний Захід цього ареалу вже майже повністю демократичний, тоді як Південний Схід майже повністю авторитарний. Колишнім республікам СРСР, окрім Балтійських, перетворення в напрямі ринку й демократії справді відбувалися з великими труднощами. Майже жодній із цих країн не вдалося уникнути наростання авторитарних тенденцій на тому чи іншому етапі. Однак це не означає, що усі вони «зійшли з рейок» демократичного переходу. Окрім суто культурних чинників та нерозвиненості громадянського суспільства, ситуація в цих країнах ускладнилася дією двох важливих антидемократичних чин-

ників: 1) низьким рівнем правосвідомості і політичної культури колишніх владних еліт (комуністичної номенклатури); 2) тим, що влада залишилася фактично повністю в їхніх руках. Змушені пристосовуватись до внутрішніх процесів і міжнародної обстановки, вони начебто пообіцяли будувати демократичні держави, але звернули з цього шляху так швидко, як це їм дали можливість внутрішні умови: сила чи безсилля опозиції, традиції та культура народу. Тому в тих країнах, де все ж таки не відбулося інституціоналізації авторитарних режимів, повернення на шлях демократизації вимагає рішучих дій щодо заміни політичних еліт. Завдання, яке не було виконане ще на першому етапі переходу, стало змістом революції троянд у Грузії та помаранчевої революції в Україні.

Попередні «оксамитові» революції («революція гвоздик» 1974 р. у Португалії, «оксамитова революція» 1989 р. у Чехословаччині) робили те саме. Проте ці революції передували переходу, відкривали шлях для демократичних і ринкових перетворень. Тому їх безпосереднім продовженням і найпершим наслідком був злам старих суспільних інститутів (хоча й при певному збереженні, як уже було сказано, правової неперервності), що підтверджувало революційний характер мирних виступів. Їхнім завданням було привести до влади нових людей, створити нові інституції, що й означало перехід до нового демократичного режиму. У випадку Грузії та України послідовність була іншою. Тут ліберально-демократичні революції запізнилися. Формально нові інституції були створені до того, як вони відбулися. Тому завдання цих революцій було дещо відмінним, а саме: привести до влади нових людей і надати вже створеним інституціям реального змісту, зробити так, щоб і ринок і демократія запрацювали.

На перший погляд, обсяг завдань революції «другого ешелону» начебто вужчий, але насправді їх виконання вимагає не менших, а часом і більших зусиль і нової еліти, що приходить до влади, й усього суспільства. Адже сила опору старих еліт, які вже зжилися з новими ринковими умовами й навчилися використовувати їх у своїх приватно-корпоративних інтересах, у багато разів збільшилася. На їхньому боці не тільки «приватизований» адміністративний ресурс, а й величезні капітали, що дало їм змогу оволодіти інформаційною сферою і маніпулювати свідомістю певної частини народу. Отже, очевидно, що боротьба буде дуже серйозною і у післяреволюційний період. Але, вирвавшись із «Сірої зони» до кольору сонця, вони в майбутньому вже не почуватимуться приреченими.

Що ж до тюльпанової революції в Киргизстані у березні – квітні 2005 р., то їй ще треба довести, що вона – революція. Це буде зроблено, якщо до влади прийдуть люди, які справді захочуть міняти запроваджені попередніми правителями порядки. Поки що викликає сумнів питання, чи до влади прийшла справді демократична еліта. Сумнів виникає тому, що не було виразної, згуртованої на політичних засадах опозиції і лише у процесі заворушень було вирішено, хто далі здійснюватиме владу. Однак питання про те, як вони це робитимуть, так і залишилося не з'ясованим.

Професор Києво-Могилянської академії, покійний Д. Мейс якось зауважив, що «концепція, чи то тоталітаризм, чи будь-яка інша, може бути корисною або некорисною для пояснення певних речей, але не може бути правильною або неправильною за своєю природою...». Поділяючи цю думку, хочемо підкреслити, що концепція переходу, на наш погляд, пояснює дуже багато, якщо не

все в українських подіях, у тому числі й природу помаранчевої революції.

Помаранчева революція, як і інші оксамитові революції кінця ХХ – поч. ХХІ ст., була вирішальним МОМЕНТОМ, точкою біфуркації у розгортанні демократичного посткомуністичного переходу. Перехід розпочався у специфічних умовах пострадянської країни, де стара номенклатура на тривалий час зберегла важелі управління у своїх руках. До цього революційного зрушення він просувався як мокре горить, бо був вимушеною тактикою владної еліти, яка мала інші цілі, інтереси й інше розуміння «розумної» та «правильної» політичної поведінки. Посткомуністично-олігархічна номенклатура не збиралася покидати свої насиджені місця, намагаючись втримати Україну в межах «Сірої зони», бо ще з ленінських настанов їй було відомо (а сучасні псевдо-теоретики також у цьому їй «підспівували»), що ніхто владу добровільно не віддає. Проте в Україні завжди (від перших демократичних виборів) була доволі активна, хоч і недостатньо сильна, демократична опозиція, діяльність якої все-таки робить непереконалим застосування до України концепції «Сірої зони» у повному обсязі. Вона придатна лише як образний вислів стосовно кучмівського режиму, як метафора, яка підкреслює значення і красу помаранчевого зриву.

Опозиція зміцніла вже перед виборами 2002 р., коли з'явився лідер і коли народ розібрався в тому, куди ведуть його чинні керманічі. У 2004 р. народ примусив владну верхівку зрозуміти, що є логіка демократичного переходу, яка вимагає передачі влади за демократичними правилами і домігся такої передачі. Зробивши це вкрай необхідне зрушення, помаранчева революція довела, що Україна справді була (і поки що є) на переході, а не в безперспективній «Сірій зоні»; що головним завданням

переходу, без якого здійснити демократичну трансформацію неможливо, є усунення від влади посткомуністичної номенклатури, яка за роки панування зрослась із кланово-олігархічними угрупованнями; що за роки кучмівського напівавторитаризму в країні вирости соціальні верстви і організовані групи громадян – елементи громадянського суспільства, – які хочуть демократії, бо вона в їхніх інтересах, і вони спроможні її встановити й підтримати.

Література

1. Серед найцікавіших можна назвати круглі столи в газетах «Дзеркало тижня» (11 грудня 2004) та «День» (17 грудня 2004), часописі «Критика» (8 грудня 2004 р.; № 12, 2004); статті і переклади А. Маклакова та колективні обговорення проблеми в інтернет-виданні «Діалог»; низку публіцистичних статей в «Українській правді» (С. Грабовського, О. Донія, А. Окари, Н. Бусової, І. Лозового, М. Колодяжного); аналітичну статтю С. Кульчицького в «Дні» та багато інших публікацій.
2. *Гайєк Фрідріх А.* Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії. – Т. I – III. – К.: Авілон-Прес, 2000. – 448 с.
3. Див.: *Романчук Олег.* Україна: від дезорганізації до самоорганізації // http://www.universum.org.ua/journal/2004/rom_10.html
4. Див.: Про синергетику, біфуркацію й ахлаксферу. Розмова П. Семиволос з О. Овезгельдієвим, доктором фізико-математичних наук, професором, академіком // *Дзеркало тижня.* – 2001. – 3–9 листопада. – <http://www.zn.kiev.ua/nn/show/367/-32755/>
5. Див.: Біфуркація-2004 // Народний оглядач. 11.11.2 http://observer.sd.org.ua/prn_news.php?id=2301
6. *Гобсбаум Ерік.* Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку. Перекл. з англ. – К.: Альтернативи, 2001. – 544 с.
7. *Ackerman Bruce.* We the People. 1. Foundations. Cambridge (Ma); London

(England): The Belknap Press of the Harvard University Press. – 1995. – x, 369 p.

8. Див. статтю про життєвий шлях Ханни Арендт та її творчість: <http://www.litencus.com/php/sreople.php?rec=true&UID=143>

9. Див.: *Акерман Брюс*. Майбутнє ліберальної революції. Перекл. з англ. // Незалежний культурологічний журнал. 2004. – Число 34. – <http://www.ji.lviv.ua/-n34texts/akerman.htm>

10. *Motyl Alexander J.* Revolutions, Nations, Empires: conceptual limits and theoretical possibilities. – New York: Columbia University Press, 1999. – xiii, 229 p. (Part I. P. 1–66).

11. Див. Українська революція: «хвиля» чи «гейзер»? (Думка, висловлена В. Фесенком) // День – 17.12.2004 <http://www.day.kiev.ua/>

12. *Huntington Samuel.* The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century. – Norman: University of Oklahoma Press, 1991.

13. *Carothers Thomas.* The end of transition Paradigm // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13. – No. 1. – P. 5–21. (Сокращенный перевод на русский Андрея Макакова см.: Диалог. – 28.09.2004. –

<http://dialogs.org.ua/ru/material/full/1/1749>)

14. Див.: *O'Donnell Guilermo.* Delegative Democracy // Journal of Democracy. – Vol. 5. – No. 1, January 1994.

15. *Полохало В.* Від України комуністично-тоталітарної до України неототалітарної? // Політична думка. – 1994. – № 2. – С. 19; *Полохало В.* Політологія посткомуністичних суспільств в Україні і Росії (До методології політичного аналізу) // Політична думка. – 1998. – № 2. – С. 9–22.

16. *Полохало Володимир.* Від авторитаризму до... авторитаризму? Україна в політичному інтер'єрі колишніх радянських республік // Дзеркало тижня. – 2004 р. – 28 серпня. – Див. також: http://www.politdumka.kiev.ua/index.php?show_news=1&by_id=1&ID=147

17. *Бжезинський Збігнев.* Великі перетворення // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 5–15 (Там же англ. мовою: The Great Transformation. – P. 123–132).

18. Див.: *Гарань Олексій, Павленко Ростислав.* Рейтинги України поліпшено завдяки діяльності опозиції // Українська правда. – 4.08.2003. – <http://www.ukrpravda.com/archive/?3084-1-new>.